

Плем'я козаків. Як формувалися і змінювалися чоловічі спільноти

Павло Салига

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавництво «Наш Формат». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

Коли нам в школі дали домашнє завдання — намалювати родинне дерево, я створював його зі слів своєї бабусі. Я тоді дуже пишався, що в мене воно вийшло аж до п'ятого коліна, а на самій вершині був цілий прапрапрадід. Пізніше, занурившись в архіви, я розширив це дерево до восьмого коліна і вперся в 1700-ті роки. Ця межа називається «генеалогічна стіна». Вона означає, що далі досліджувати історію свого роду неможливо, оскільки до XVIII століття в Україні церковних переписів населення не велося. Дослідити предків аж до генеалогічної стіни — це велика удача, і не всім так щастить. Часто рідні не пам'ятають імен прадідів та прабабусь, а церковні метрики з їхніми записами згоріли у вогні численних війн і революцій. Так було до 2000-х років, допоки у справу пошуку родичів не приєдналася геть інша наука — біологія. Новий інструмент генеалогічних досліджень, ДНК тести, дав змогу багатьом людям зазирнути у таємниці свого роду. Порівняльний аналіз ваших генів з мільйонами інших допоможе знайти далеких родичів, навіть якщо ви про них ніколи не чули. Наприклад, людина могла вважати себе представником одного етносу, а ДНК-тест виявляє інший.

Схожа ситуація і з походженням народів. Є «історична стіна» — межа, до якої важливі події ще не записували, чи тексти про них загубилися, чи їх неможливо розшифрувати, як-от Індське письмо. У минулому ці білі плями заповнювали легендами про першопредків, наприклад, добре вам відомі Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь. В Україні ця межа проходить десь у X–XI століттях, коли літописці починають вести хоч якусь хроніку подій. Наприкінці XVIII століття на допомогу історії приходить археологія. Завдяки розкопкам ми дізналися, що на території України проживало багато різних народів, від мисливців на мамутів до загадкових трипільців. Потім долучилися й інші науки. Так мовознавство виявило, що українці, як і багато інших народів

Європи, Ірану та Індії, мають спільне коріння, оскільки їхні мови схожі. Наші предки шість тисяч років тому не були хліборобами, як ми звикли про себе думати, а кочували зі своїми кінями та козами десь у степах Євразії. Аж поки не розділилися і не розбрелися кожен до свого кутка. Про ці події немає жодного документа, але науковці знайшли спосіб дізнатися правду.

Українська історія складна ще й тим, що в ній не одна, а кілька «історичних стін». Наші середньовічні літописи подекуди теж мають вигляд набору легенд, але з XI століття доволі детально описують події, що відбувалися на півночі та заході України, водночас центральну, східну та південну території контролювали неписемні язичники. Ця земля відома в історії як Дике Поле. Про те, що там діялося всі ці століття, ми мало що знаємо. У XV столітті ця «стіна» зникає, і на історичну сцену раптом вигулькують козаки, що поводяться тут, як у себе вдома. У наступні століття вони зміцніють настільки, що випробують свої шаблі під стінами Відня, Москви та Стамбулу. Ми з великою цікавістю читаємо про їхні подвиги, адже вважаємо козаків своїми предками. Однак звідки вони взялися, не надто зрозуміло. Така раптова поява козаків з-поза «історичної стіни» на авансцені світових подій породить десятки теорій щодо їхнього походження. Дослідники обирали пояснення на власний смак. Мовознавці виводили їх від тюркомовних племен Дикого Поля, марксистки — із селян-утікачів.

У цій книжці я спробую зазирнути за «історичну стіну» за допомогою інструментів антропології. Це наука, яка досліджує людей у сьогоденні та в минулому — їхню поведінку, біологію, культуру, суспільство й мову. Зокрема я буду говорити про один її напрям — соціокультурну антропологію, яка досліджує спільні тенденції у розвитку людських суспільств. У світі це окрема наука, проте в Україні антропологія сприймається як вивчення передовсім скелетів людини, а соціокультурний складник вивчають розрізнено:

в межах історії, соціології, філології тощо. Особисто я вивчав цю науку на кафедрі фольклористики філологічного факультету КНУ імені Тараса Шевченка. Там ми займалися розшифруванням фольклору, обрядів, етнографічних записів та їздили в експедиції Україною, щоб їх збирати.

Під час навчання найбільш дивовижним моментом стало знайомство зі структурною антропологією Клода Леві-Стросса, видатного французького науковця ХХ століття. Довгий час учені вважали, що в «недорозвинутих» народів є особливе «первісне мислення». Воно сповнене магії, міфів та супроводжується дивними ритуалами, на противагу «розвинутим» народам, які позбулися примітивного мислення. Таке зневажливе ставлення до людей, що перебували на інших рівнях розвитку суспільства, було характерним для європейських дослідників минулого. У своїх роботах вони кепкували, наприклад, з того, що «дикуни» не можуть опанувати елементарні закони математики. Натомість Леві-Стросс наочно довів, що мислення всіх народів однакове. Майже будь-який європеець може вільно оперувати науковими термінами, зате кожен абориген Австралії знає назви всіх рослин і стежин навколо свого поселення. Кількість розумової енергії на запам'ятовування цього витрачається та сама. Щоб довести таку подібність Леві-Стросс запропонував виявити універсальні правила, на яких побудовані людські суспільства по всій планеті, і створив потужний інструмент для порівняння різних народів.

Антропологія неймовірно цікава для вивчення, проте її доволі важко застосувати у практичному житті. Мабуть, найвідоміший приклад такого застосування — це сценарій до «Зоряних війн», створений на основі книжки «Тисячолікий герой» американського антрополога Джозефа Кемпбелла, який виявив спільні міфологічні сюжети у героїв різних народів. Великою мірою успіх серії цих фільмів завдячує якраз йому. Вперше я використав структурну

антропологію як метод у своїй дипломній роботі, де досліджував субкультуру студентів, збираючи по гуртожитках легенди та бувальщини з їхнього життя. Я тоді знайшов багато захопливих подібностей між поведінкою сучасних студентів з традиціями та ритуалами архаїчних племен. Деякі приклади я згадую в книжці.

А почати досліджувати походження козацтва за допомогою методів антропології мене, у дивний спосіб, спонукали казки. Річ у тім, що ці чарівні історії для дітей є одними з найархаїчніших фольклорних текстів. Вони містять фрагменти стародавніх міфів, які можна дешифрувати, якщо знати їхню структуру. Наприклад, історія Баби Яги — це покрокова інструкція до обряду ініціації, під час якого малого члена племені відводять у ліс до святилища предків і там ритуально посвячують у доросле життя. Те, що сучасній людині видається витвором хворобливої уяви, у казках насправді є відгомонам архаїчної логіки.

Усі ці сюжети та їхній зв'язок з міфами докладно розібрані у класичній роботі Проппа про чарівні казки. Тож коли в мене народився син Устим, я, очікуючи, що скоро доведеться читати багато казок, вирішив оновити свої знання про їх міфологічне підґрунтя. І от, перечитуючи цю книжку, а саме розділ про «чоловічі союзи» (нім. Männerbund), я зненацька усвідомив, що наша Запорізька Січ є копією цієї архаїчної спільноти. Збігів було так багато, що навіть дивно, чому мені це не спало на думку раніше. Це відкриття не давало мені спокою, оскільки воно дає змогу використати інший набір інструментів, щоб дослідити походження козаків. Тому я вирішив за допомогою порівняльної антропології реконструювати, як жили козаки до того, як потрапили на сторінки історії.

Збіги між козаками і членами племінних чоловічих братств були настільки очевидні, що складно було повірити, що ніхто раніше цю тему не досліджував. Цікавість гнала мене все далі. Я брав

структури родоплемінних традицій різних народів і накладав на українську історію, фольклор та етнографію. Це пояснювало велику кількість явищ, що їх раніше досліджували окремо. Наприклад, навіщо українці збиралися на свято Купала; чому на різдвяні свята водять козу; чому у скелеті отамана Івана Сірка не вистачає фаланг пальців; чому обраним гетьманам на голову сипали землю; як українцям в Гуляйполі вдалося організувати першу у світі анархічну державу та багато чого ще. Окремі знахідки вибудовувалися в цілісну картину.

Так з'явилася книжка, яку ви зараз тримаєте в руках. Ця подорож, що почалася з простої цікавості про походження запорожців, розрослася до великого тексту, де козаки є лише вихідною точкою. Насправді у книжці я буду говорити про українців і наше уявлення про те, ким ми є. Для людини ще тисячі років тому було надважливо знати, від якого міфічного предка походить її рід. Це була основа світогляду первісної людини і спосіб, у який вона відрізняла себе від інших. Сучасні нації успадкували цей підхід і знання про те, від кого ми походимо, — і це досі залишається джерелом як самоідентифікації, так і конфліктів між націями. Особливо важливим питання походження стає тоді, коли диктатор сусідньої країни розв'язує велику війну з вами, мотивуючи це лише тим, що нашу націю нібито вигадав Ленін.

Книжка складається з восьми розділів. У першому — «Організація» я розповім про надзвичайно давнє явище парубочих ватаг, які збереглися до наших днів, та те, як це явище досліджували науковці. У розділах «Прибуття», «Табір», «Переродження», «Правила» я розберу ритуальний шлях, який долали наші предки в минулому. У розділі «Міфологія» розповім про вірування, що пояснювали ці архаїчні ритуали. У «Розвитку мужеських домів» спробую по-новому подивитися на нашу історію як до «історичної стіни», так і після. І зрештою у «Теоріях походження козаків» зберу

всі свої знахідки, щоб визначити, звідки походить козацтво. Сподіваюся, що ця розвідка у світ козацької антропології стане фундаментом для майбутніх історичних, етнологічних й інших робіт та приводом для вивчення антропології як однієї з найцікавіших наук, що може пояснити нас, людей.

• • •

Далі — у повній книжці «Племя козаків. Як формувалися і змінювалися чоловічі спільноти».
nashaknyga.com.ua